

A. VRINTS, *Het theater van de straat. Publiek geweld, respectabiliteit en sociabiliteit in Antwerpen (ca. 1910-1950)*, Universiteit Gent, 2006, promotor: Prof. Dr. B. de Wever

---

Geweld verontrust. Een grotere evidentie is dezer dagen moeilijk denkbaar. De paniek over geweld grijpt om zich heen in de West-Europese samenlevingen. Alarmkreten over de toenemende gewelddadigheid zijn aan de orde van de dag. Bepaalde vormen van geweld wekken echter veel meer onbehagen dan andere. Met name het geweld in de publieke sfeer – op straat, in de kroeg of op de tram – wordt als heel bedreigend ervaren, veel sterker dan het geweld dat zich in de privésfeer tussen familieleden en partners voltrekt. Het gevaar voor geweld wordt vandaag niet enkel in de publieke sfeer gesitueerd, maar ook nadrukkelijk in een stedelijke omgeving.

Telkens opnieuw worden in het maatschappelijke debat dezelfde gemeenplaatsen opgevoerd om het vermeende verband tussen publiek geweld en stedelijkheid te verklaren. Geweld in de publieke ruimte van hedendaagse steden wordt doorgaans in verband gebracht met een vergevorderd stadium van sociale desintegratie. Het samenspel van diverse, elkaar wederzijds versterkende, processen als schaalvergroting, individualisering, privatisering en toegenomen mobiliteit zou in de stedelijke context tot een aftakeling van informele sociale netwerken hebben geleid. Het is net de veronderstelde zwakte van informele sociale netwerken in hedendaagse grote steden die verantwoordelijk gehouden wordt voor het optreden van geweld in de publieke sfeer. Bij gebrek aan krachtige informele sociale controle zouden externe remmingen op het gebruik van geweld grotendeels weggevallen zijn zodat op straat het recht van de sterkste zou heersen.

Het geweld dat zou voortspruiten uit die vermeende processen van sociale desintegratie, wordt door de goegemeente als een weerkerend mantra als "zinloos" of "blind" afgedaan. Geweld wordt dan opgevat als een ongecontroleerde uitbarsting van agressie die onvermijdelijk naar buiten komt wanneer de mens zijn beheerste, beschaafde, gedragsstandaarden niet langer kan of moet handhaven. Het wordt afgeschilderd als volstrekt irrationeel, impulsief en emotioneel gedrag dat voortspruit uit de biologische grondslag van de mens. Van nature lijkt de mens een intrinsiek agressief wezen dat door middel van stringente sociale controle in het gareel gehouden dient te worden. Het massale optreden van geweld in oorlogstijd geldt vaak als de ultieme

bevestiging van dit pessimistische mensbeeld. Een externe schok lijkt te volstaan om het dunne laagje beschaving dat de mens zich met veel moeite eigen heeft gemaakt, weer te doen oplossen.

Het dominante vertoog over publiek geweld in hedendaagse steden is niet enkel gestoeld op een pessimistisch mensbeeld, het is ook nostalgisch van karakter. In het publieke debat wordt er doorgaans voetstoots van uitgegaan dat het samenleven in de stedelijke buurten een aantal decennia terug, waar iedereen iedereen kende, een stuk harmonieuzer en veel minder gewelddadig was dan in de anonieme grootstad van vandaag.

De intensiteit en de toon van het maatschappelijk debat over geweld geeft de noodzaak aan van een nuchtere, waarde vrije analyse. Enkel door morele a priori's achterwege te laten en door het ernstig te nemen als studieobject, kan men immers tot begrip van de rol en de betekenis van geweld in een bepaalde samenleving komen. Dit vergt eerst en vooral dat men niet langer geweld bij wijze van bezwering buiten het domein van de menselijke cultuur plaatst, maar dat men erkent dat geweld een cultuurproduct is.

Het oogmerk van mijn proefschrift is een bijdrage te leveren tot het actuele debat aan de hand van een historische analyse van het publieke geweld in de stad Antwerpen tijdens de eerste helft van de twintigste eeuw. Het draagt de titel 'Het theater van de straat. Publiek geweld, respectabiliteit en sociabiliteit in Antwerpen (ca. 1910-1950)'. Een positiebepaling ten aanzien van een aantal vraagstukken dringt zich hierbij op. Is er daadwerkelijk sprake van een samenhang tussen het geweld in de stedelijke, publieke ruimte en processen van sociale desintegratie? Mocht dit niet het geval zijn, waarin bestaan dan de functies van publiek geweld in de stedelijke samenleving? Welke vormen nam het publieke geweld aan? Waren alle sociale groepen zonder onderscheid betrokken bij publiek geweld of was het een exclusieve aangelegenheid van de armsten zoals vaak wordt geponneerd? Raakten mannen en vrouwen in vergelijkbare intensiteit betrokken bij geweld en waaraan kunnen mogelijke verschillen toegeschreven worden? Antwerpen maakte tijdens de bestudeerde periode twee ingrijpende bezettingsperiodes door die gepaard gingen met collectief geweld op zulke schaal dat het diep in het collectieve geheugen gegrift raakte. Het gaat met name om anti-Duitse acties in augustus 1914 en de acties tegen collaborateurs bij de bevrijding in november 1918 en september 1944. Betrof het uitzonderlijke acties die voorsproten uit geheel uitzonderlijke omstandigheden? Gaat met andere woorden de vaak geopperde

stelling op dat van oorlog een deciviliserende of brutaliserende werking uitgaat?

De empirische basis van deze studie bestaat uit processen-verbaal van de Antwerpse politie. Met het oog op de vereiste sociale differentiatie werden de processen-verbaal van drie politiewijken geselecteerd. Wijk 2 en wijk 5 kunnen als sociaal heterogeen gekwalificeerd worden en wijk 7 (Hoofdbureel) als overwegend burgerlijk. De keuze voor de analyse van de eerste helft van de twintigste eeuw is in twee opzichten vruchtbaar. Enerzijds kan de bestudeerde tijdsspanne met recht betiteld worden als een periode van ingrijpende maatschappelijke veranderingen zodat ze een uitgelezen proeftuin vormt om de samenhang tussen structuur en actie te onderzoeken. Anderzijds omvat ze twee oorlogsperiodes zodat ook de aannames inzake de relatie oorlog-geweld empirisch getoetst kunnen worden.

Methodologisch worden in deze studie twee sporen gevolgd. Een kwalitatieve ontleding van het geselecteerde materiaal laat toe zin en betekenis van het geweld in het vroegtweintigste-eeuwse Antwerpen te reconstrueren. De kwantitatieve analyse maakt het mogelijk structurele samenhang en ontwikkeling bloot te leggen.

De belangrijkste bevindingen van het onderzoek kunnen samengebonden worden tot vier stellingen.

1. PUBLIEK GEWELD EN SOCIALE BINDINGEN: EEN THEATER MET EEN BOODSCHAP EN EEN PUBLIEK

De Antwerpse casestudy wijst uit dat het heersende discours over publiek geweld de empirische toetsing niet doorstaat. De veronderstelde samenhang tussen publiek geweld en de aftakeling van informele sociale netwerken blijkt immers in het geheel niet op te gaan en dient zelfs tot op zekere hoogte omgekeerd te worden. De aard van het publieke geweld wijst paradoxaal genoeg net op de kracht en het belang van dergelijke netwerken. Inzet van het geweld op straat, in de kroeg of in de traphal was immers juist de positie die men binnen informele sociale netwerken innam. Geweld werd in de Antwerpse buurten veelal ingezet om een aantasting van de reputatie, de naam die men genoot binnen informele sociale netwerken, te voorkomen of weer

ongedaan te maken. Het geregistreerde publieke geweld is dan ook buitengewoon expressief-ritueel van karakter. Het vervulde immers een uitgesproken communicatieve functie. Aan de hand van theatrale acties (performances) werden betekenisvolle boodschappen uitgezonden naar het publiek, bestaande uit informele sociale netwerken. Net vanwege de noodzaak informele sociale netwerken te overtuigen, werden de ruimtelijke brandpunten van informele sociabiliteit zoals de kroeg, de straat en de traphal uitgekozen om conflicten uit te vechten.

De aanname dat publiek geweld in twintigste-eeuwse West-Europese steden vanwege hun veronderstelde anonieme karakter minder expressief zou zijn, maar uitgesproken instrumenteel (met name de gewelddadige toe-eigening van goederen en gedwongen seks), wordt door de Antwerpse onderzoeksresultaten niet bevestigd. Verkrachting en roof vormen slechts een klein aandeel van het geregistreerde geweld.

Geweld werd in eerste instantie in de publieke ruimte ingezet binnen het kader van strategieën van informele conflictregulering. Naast geweld werden hierbij ook andere actievormen aangesproken. De uitbouw van een fijnmazig politieapparaat had dus niet het einde betekend van de informele conflictbeslechting. De claim die het overheidsgezag op de conflictregulering wist te leggen – met name door het afdwingen van het zogenaamde "geweldsmonopolie" – was minder totaal dan vaak voor twintigste-eeuwse West-Europese samenlevingen verondersteld wordt. In de minder welvarende Antwerpse buurten was er inderdaad sprake van een soort "rechtspluralisme", waarbij naast de werking van het officiële repressieapparaat officieuze vormen van conflictregulering bleven bestaan. Dat wijst erop dat informele sociale netwerken via hun zelfregulerend vermogen, ondanks de disciplineringsstrategieën van boven af toch een zekere autonomie wisten te behouden. De relatie tussen de horizontale, informele sociale controle en de verticale, officiële sociale controle was veel complexer dan de loutere juxtapositie zou doen vermoeden. Zo schakelde de bevolking op structurele basis om strategische redenen het officiële repressieapparaat in om informele arrangementen af te dwingen.

2. PUBLIEK GEWELD EN SOCIALE STRATIFICATIE: THEATER VAN HET GEMENE VOLK

Publiek geweld in het kader van strategieën van informele conflictregulering werd niet door alle sociale groepen met eenzelfde intensiteit aangewend, wel integendeel. De inzet van publiek geweld in het kader van informele conflictbeslechting was een haast exclusieve aangelegenheid van de armere bevolkingsgroepen: de arbeidersbevolking en de lagere sociale middengroepen. Voor de elites en hogere sociale middengroepen was publiek geweld geen optie. Dit onderscheid is terug te voeren op de uiteenlopende respectabiliteitsmodellen die de hogere en de lagere sociale groepen erop nahielden. Terwijl in het ene model onder bepaalde voorwaarden de inzet van publiek geweld als bevorderlijk voor de reputatie wordt ervaren, geldt het in het andere model als vernietigend voor de goede naam. Binnen eenzelfde samenleving bestonden grofweg twee sociaal gedifferentieerde respectabiliteitsmodellen, elk met zulke uiteenlopende codes, gedragsstandaarden en -repertoires dat van onderlinge verstaanbaarheid nauwelijks sprake was. De finaliteit ervan was gelijklopend, namelijk een zo gunstig mogelijke zelfrepresentatie in de publieke sfeer met het oog op een goede reputatie. De concrete invulling, het genre, van de "voorstelling" was echter geheel verschillend.

In het respectabiliteitsmodel dat als het "repertoire van de straat" betiteld kan worden en overwegend door de lagere sociale groepen belichaamd werd, stond transparantie centraal. Om in geval van nood een beroep te kunnen doen op hulpverlening die op het wederkerigheidsprincipe gestoeld was, diende men te participeren in informele netwerken van buurtsociabiliteit. Een voorwaarde hiertoe was een goede reputatie die in het geval van de minder welvarende bevolkingsgroepen enkel in de publieke ruimte gevestigd, verdedigd of hersteld kon worden. De bereidheid om publiekelijk en actief voor de eigen naam op te komen, werd positief gevaloriseerd.

In het burgerlijke respectabiliteitsmodel werd net aan privacy de hoogste waarde toegekend. Van een actief buurtleven was in de burgerlijke buurten geen sprake. Om vanuit het burgerlijke perspectief respectabel door het leven te gaan, diende men afstand te bewaren van de publieke informele sociabiliteit én van de gedragscodes die haar kenmerkten. Het burgerlijke gedragsrepertoire diende sociaal distinctieve doeleinden. Door zich "deftig" voor te

doen, kon men zich onderscheiden van het "gemene" gedrag van de lagere sociale groepen. Zolang voor de minder welvarende bevolkingsgroepen als gevolg van de fundamentele bestaansonzekerheid de afhankelijkheid ten aanzien van wederkerigheidsrelaties bleef bestaan, kon van een toe-eigening van het burgerlijke gedragsrepertoire geen sprake zijn. Zulks veronderstelde immers de terugtrekking uit het buurtleven.

Door de bestudeerde periode heen voltrokken zich in het geregistreerde geweld een aantal samenhangende verschuivingen die er lijken op te wijzen dat het burgerlijke respectabiliteitsmodel onder de Antwerpenaars uit de lagere sociale groepen geleidelijk aan kracht won ten koste van het "repertoire van de straat". Ruimtelijk verschoof het zwaartepunt van het geregistreerde geweld van publiek naar privaat. In relationeel opzicht werd het aandeel van het intrafamiliale geweld steeds belangrijker. Voor wat het genderperspectief betreft, voltrok zich een verschuiving van geweld tussen mannen naar geweld tussen mannen en vrouwen. Het "theater van de straat" werd met afnemende frequentie opgevoerd. De verklaring van het proces van verburgerlijking van de lagere sociale groepen dient niet in een intensifiëring van de sociaal-politieke interventies vanboven af gezocht te worden, maar wel in de strategieën, aspiraties en idealen van de betrokken groepen. Het proces van toe-eigening van het burgerlijke respectabiliteitsmodel door de lagere sociale groepen kwam maar goed op gang vanaf het ogenblik dat het voor hen functioneel was. Aangezien het verlangen naar sociale stijging de motor achter de wisseling van repertoire van respectabiliteit vormde, was dit het geval vanaf er een reëel perspectief op sociale promotie ontstond.

3. PUBLIEK GEWELD EN SOCIALE ZINGEVING: EER EN SCHANDE OP HET SPEL

De Antwerpse casestudy bewijst dat de kwalificatie "blind" bezwaarlijk van toepassing kan worden geacht op publiek geweld. Geweld in de publieke ruimte kan niet gereduceerd worden tot toevallige botsingen van impulsieve lieden. Het werd in de Antwerpse minder welvarende buurten integendeel bewust, met welbepaalde doeleinden voor ogen, ingezet. Naar de vorm werd geweld niet in het wilde weg aangewend, maar verliep het volgens geëigende, rituele patronen. Een effectieve inzet van geweld in het kader van de informele conflictregulering vergde immers dat men zich plooidde naar de bestaande rituele gedragsrepertoires met een uitgesproken theateraal karakter.

Om een verstaanbare boodschap over te brengen, diende men zich immers te bedienen van de vormtaal die algemeen begrepen werd. Bovendien werd er binnen informele sociale netwerken nauwgezet op toegekeken of de codes die het "theater van de straat" reguleerden, wel gerespecteerd werden. Wie zich daar niet aan hield, liep het risico op interventie door derden, reputatieschade en uiteindelijk zelfs sociaal isolement.

Als cultuurproduct is geweld doordrongen van betekenis. Aangezien het in de publieke sfeer voornamelijk ingezet werd om reputatieschade aan te richten, te voorkomen of ongedaan te maken, leert de analyse ervan veel over de noties van eer en schande die in het vroegtwintigste-eeuwse Antwerpse buurtleven golden. In dit verband springt voor de concrete Antwerpse casus vooral in het oog dat ten aanzien van beide seksen geheel verschillende verwachtingspatronen bestonden. De eerbaarheid van een man werd door heel uiteenlopende factoren als moed, financiële betrouwbaarheid of collegiale solidariteit bepaald en kan dus zonder meer als multipolair betiteld worden. De reputatie van een vrouw werd daarentegen in sterk overwegende mate seksueel gedefinieerd en helt dan ook over naar unipolariteit. De uiteenlopende inhoudelijke invulling van de mannelijke en de vrouwelijke eerbaarheid is één van de verklarende factoren voor het geconstateerde overwicht van mannen onder geweldplegers.

4. PUBLIEK GEWELD EN OORLOG: VARIATIES OP EEN REPERTOIRE

De stelling dat geweldpleging door burgers in oorlogstijd aan een eenduidig proces van *brutalisering* of *decivilisering* van de gehele samenleving onder invloed van de oorlogsomstandigheden toegeschreven kan worden, voldoet duidelijk niet. Een dergelijke, cultuurpessimistische, benadering herleidt geweld immers ten onrechte tot agressie die onvermijdelijk naar buiten komt als externe remmingen wegvallen. De logische consequentie zou dan immers een toestand van anomie zijn, een chaotische oorlog van allen tegen allen. De drie geselecteerde casussen van massale oorlogsgerelateerde geweldpleging door burgers (de anti-Duitse rellen en de acties tegen collaborateurs) geven duidelijk aan dat geenszins in het blinde weg, maar net heel selectief tot geweldpleging tegen welomschreven doelwitten wordt overgegaan. Ook voor wat geweld in oorlogstijd betreft, is werkelijk begrip maar mogelijk door het te analyseren als een betekenisvolle *sociale* daad. In plaats van het toe te

schrijven aan een "ineenstorting van de beschaving", dient men op zoek te gaan naar de functies die het binnen de concrete context vervulde.

Het is duidelijk dat de anti-Duitse rellen in 1914 en de acties tegen collaborateurs in 1918 en 1944 gelijkaardige functies vervulden. Elk van de drie casussen kan beschouwd worden als overgangsritueel dat de gevolgen van de ondergane, ingrijpende crisiservaringen diende te ondervangen. De cohesie, identiteit en voortbestaan van de groep die danig op de proef werden gesteld, dienden te worden (her)bevestigd aan de hand van de collectieve participatie in rituelen. Dit resulteerde onder meer in stringente afbakening van de grenzen tussen in- en outsiders. De celebratie van het wij-gevoel, het positief sentiment van verbondenheid, was in elk van de drie casussen onlosmakelijk verbonden met vijandigheid ten aanzien van buitenstaanders, gestoeld op een negatief sentiment van uitsluiting. De transitie vergde in de drie casussen dan ook purificatie, de uitstoting van ongewenste elementen uit informele sociale netwerken. Bij de anti-Duitse rellen in 1914 werd de buitenstaander in etnische/nationale termen gedefinieerd, bij de acties bij de Bevrijding in 1918 en 1944 overwegend in morele termen. Het mechanisme waarbij etnische minderheden in geval van intensifiëring van nationalistisch sentiment bij oorlog of etnisch conflict als buitenstaanders gekwalificeerd en behandeld worden, is wel bekend. Evenzeer is het bekend dat normovertreders binnen samenlevingen sociaal geïsoleerd worden. In geval van manifeste en langdurige normovertreding, zoals bij de collaborateurs en woekeraars tijdens de twee wereldoorlogen duidelijk het geval was, kon uiteindelijk ook geweld aangewend worden om individuen of groepen die de heersende morele voorschriften met de voeten getreden hadden, uit de samenleving te bannen. Zodoende kon de geschonden morele orde in de samenleving op rituele wijze hersteld worden. Dat staat niet gelijk aan het opleggen van een tijdloze, normatieve consensus, maar van een specifiek moreel referentiekader dat zich tijdens de bezettingsjaren ontwikkeld had.

De charivari als purificatieritueel was vormelijk zeer geschikt om de boodschap van uitstoting uit te drukken. De schaal waarop er respectievelijk in augustus 1914, november 1918 en september 1944 tot gewelddadige collectieve sancties werd overgegaan, mocht dan wel zeer uitzonderlijk zijn, de vorm waarin dit geschiedde, was dit veel minder. De rituele sancties die in die dagen voltrokken werden, dienden niet uit het niets geschapen te worden. Ze werden geput uit een heel repertoire van actievormen die tijdens de eerste helft van de twintigste eeuw in de minder welvarende Antwerpse buurten tegen normovertreders allerhande ingezet werden. Er was met andere

woorden sprake van een proces van toe-eigening van bestaande vormen voor actuele doeleinden.

Na de tocht doorheen het roerige Antwerpse buurtleven is het goed om bij wijze van besluit nog eens terug te komen op het maatschappelijke debat over geweld in de publieke, stedelijke ruimte. De vraag blijft immers: waarom roept precies het beeld van het alledaagse geweld op straten en pleinen zulke angsten op? De angst voor geweld op de hoek van de straat kan in eerste instantie begrepen worden als een uiting van fundamenteel onbegrip. In de West-Europese mainstream bestaat een manifest onvermogen om de uitoefening van geweld een betekenisvolle plaats te geven binnen de beschikbare referentiekaders. Geweld gaat veler begripsvermogen in zulke mate te boven dat teruggegrepen wordt naar platitudes als de intrinsieke fragiliteit van de menselijke beschaving en de veronderstelde "beestachtige" natuur van de mens. Waar komt het nu dat onvermogen om het geweld op de straathoek te plaatsen, vandaan? De oorsprong moet wellicht gezocht worden in het feit dat publiek geweld voor het gros van de West-Europese bevolking een volstrekt vreemd fenomeen geworden is. De Antwerpenaars uit de lagere sociale groepen tijdens de eerste helft van de twintigste eeuw konden publiek geweld een plaats geven omdat zij vertrouwd waren met de codes van het "theater van de straat". Vandaag is onder brede lagen van de bevolking de kennis van de betekenissen die volgens de "codes van de straat" aan bepaalde gedragsvormen (onder meer geweld) toegekend worden, grotendeels verloren gegaan.

Anders dan voor de Antwerpenaars uit de lagere sociale groepen van een kleine eeuw geleden die publiek geweld vanuit hun eigen referentiekaders konden duiden, komt het voor de meeste hedendaagse waarnemers bij gebrek aan aanknopingspunten zeer ten onrechte over als een zinloos, blind en onvoorspelbaar verschijnsel. Vandaag wekt publiek geweld net vanwege zijn "vreemde", onbegrijpelijke karakter voor het gros van de bevolking zoveel onbehagen. Geweld werd van een intrinsiek onderdeel van het "theater van de straat", tot op zekere hoogte behorend tot het leven van alledag, een onbegrepen schouwspel.

Antoon Vrints